

Papházi Tibor

A NÉMET EGYESÜLETI MODELL ÉS KIALAKULÁSA*

Ma, amikor a civil társadalom hiányáról, megszerveződésének szükségességéről beszélünk, különösen fontossá válik az a kérdés, miként keletkeznek a civil társadalom olyan lényegi elemei, mint az egyesületek. Az alábbi tanulmányunkban elsősorban a múlt századi német egyesületekre vonatkozó társadalomtörténeti és a mai, elsősorban német szervezetszociológiai irodalom alapján megkíséreljük feltárni az egyesületek kialakulásának társadalmi körülményeit és modellezni szervezeti, strukturális jellegzetességeiket. Mottónkul weberi kiindulást választva: nem azt kérdezzük, hogy egy állapot kívánatos-e vagy nem, hanem azt akarjuk rögzíteni, mi az, ami fönnáll, miért éppen ez, miként létezik, mely történeti és társadalmi okokból. Célunk az, hogy az irodalom alapján hipotéziseket fogalmazzunk meg, amelyeket majd a magyar egyesületek empirikus kutatása során kívánunk verifikálni, feltételezve a keletkezési folyamatok és a felépülés hasonlóságát. Első feladatunknak az elméleti és történeti irodalom alapján az egyesület ideáltipikus modelljének felvázolását tartjuk.

A múltra vonatkozó kvantitatív egyesületkutatások nehezen megoldható problémája a megfelelő adatok beszerzése. A német egyesületek száma a 19. században robbanásszerű növekedést mutat. Olyannyira, hogy amikor 1911-ben az Első Német Szociológiai Kongresszuson Max Weber beszámolójában kiemelten foglalkozik az egyesületek szociológiájával, azt állapítja meg, hogy „egyes 30 ezres lakosú városokban 300 különböző egyesület létezik, tehát 100 lakosra, azaz 20 családapára jut egy egyesület” (Weber 1911: 53). Pontos és átfogó egyesületi statisztika azonban erről az időszakról máig is hiányzik, bár Weber maga is szorgalmazta már az egyesületkutatást (1911: 60). Az, hogy csak szűkösen és elszórtan állnak rendelkezésre adatok, Németország korabeli széttagoltságából is ered. Megbízhatóbb információk inkább csak egyes városok egyesületei számának alakulásáról vannak. Így például tudható, hogy Münchenben az egyesületek száma az 1850 körüli kb. 150-ról a századfordulóra kb. 3000-re, azaz hússzorosára nőtt, míg a lakosság növekedése ebben az időben csak hatszoros volt, vagy Oberhausenben 1882–1895-ig a (közhasznú, társas, vallási, ének és bajtársi /krieger/) egyesületek száma 49-ről 142-re emelkedett, azaz megháromszorozódott, a lakosság száma ugyanekkor csak 75 százalékkal nőtt (Tenfelde 1984: 58–59). Ezek az

* A tanulmány a Nonprofit Kutatócsoport támogatásával készült.

adatok igen nagyszámú egyesület létre utalnak, feltehetőleg jóval többre, mint amennyi ugyanebben az időben Ausztriában, illetve Magyarországon létezett. Ehhez adalékul: Ausztriában az egyesületek száma (az ún. fiókegyesületek nélkül) 1856-ban 2234 volt, számuk 1910-re 85 000-re emelkedett (Tenfelde 1984: 58), míg Magyarországon az 1878-as egyesületi statisztikai felvétel szerint 3995 egyesület létezett, és az 1932-es összeírás is csak 14 365 egyesületet tudott kimutatni (Bocz 1992: 844, 845). Adódik a kérdés, milyen társadalmi tényezők, folyamatok eredményeképpen következik be ez a gyors nagyarányú növekedés.

Az egyesületek keletkezésének társadalmi körülményei

Az egyesületek keletkezésének idejét illetően két alapvetően eltérő álláspont ismeretes a társadalomtörténeti irodalomban. Az egyik szerint az egyesület nem újkori sajátosság: „Der Verein als Rechtsform gesellschaftlicher Kooperation ist kein Spezifikum der Neuzeit.” O. Dann itt Gierke egyesülettörténeti kutatásaira utalva a középkori Einung-okra, Bund-okra és hasonló korporatív társulásokra gondol, amelyek a középkor kezdetétől meghatározóak voltak a fejlődésre, főleg a városokban (Dann 1976: 198).

A másik felfogás szerint modern értelemben vett egyesületekről csak a rendi társadalom után beszélhetünk. A középkori céhek, szövetségek és más korporatív szervezetek az egyesületektől strukturálisan különböztek, mivel

— a rendi társadalom szervezeteiben a személyes ki- és belépés nem szabad elhatározásból történt,

— ha alakult is szervezet, melyet szabad elhatározásból hoztak létre (pl. egy „párt” a fejedelmi udvarban), akkor is hiányzott a modern egyesület létrehozásához elengedhetetlenül szükséges alapszabály,

— az Einung-ok és Bund-ok sokkal inkább voltak kisebb községek, városok, semmint személyek társulásai (Conze 1960: 226–227).

Conze véleményéhez közel áll Nipperdey felfogása, aki az egyesületekről írt híres tanulmányában azon az állásponton van, hogy a modern társulási rendszer előformáinak csak a pietizmus újabb társas képződményei tekinthetők, de ezek sem tulajdonképpen egyesülések (Assoziationen) csekély szervezetségük és vallási ájtatosságra korlátozódásuk miatt. Pietista szellemiségű egyesületek csak jóval később, 1780 után, angol és polgári-világi előképek után alakulnak. Szabad társulások, mint például a nyelvi társaságok csak rendi keretek között létezhettek, és a tanultak rendjének eme társulásain kívül csak az egyetemi hallgatók alkottak nagyon laza egyesüléseket (Nipperdey 1972: 9).

Véleményünket, mely a két utóbbi felfogáshoz áll közel, abban foglalhatjuk össze, hogy az egyesületek bizonyos szervezeti előképei — például az olvasótársaságok, amelyeknek a száma a 18. század végén 270 körülire becsülhető (Nipperdey 1972: 2) — már a rendi társadalomban is kialakulhattak, de az egyesületnek ismert szervezettípus

ezekhez képest mégis valami új, elterjedése csak a rendi-feudális társadalom bomlásával indult meg.

A 18. században az abszolutizmus kialakulásával, az uralkodók hatalmi és egyszerű anyagi igényeinek növekedésével együtt járó kereskedelmi és iparpolitika aláássa a céhek monopóliumára alapozott termelést, amely már amúgy is megrendült a technikai fejlődés következtében. Másfelől az abszolutizmus megerősíti azokat a számbelileg is egyre növekvő társadalmi csoportokat, amelyeket később az egyesületekben vizionlunk: a tisztviselőket és az értelmiségieket, akikre szüksége van a megnövekedett igazgatási, irányítási és képzési feladatok miatt; a munkásokat és a vállalkozókat, akik a céhlegények és mesterek helyére kerülnek majd a termelés új szervezeteiben. Ezek a nagyjából polgári rétegek a városokban már azelőtt is léteztek, fejlődésüket a merkantilizmus meggyorsítja.

A feudalizmus bomlása, az ezzel együtt járó társadalmi folyamatok a 19. században Németországban is kibontakoznak. Hatásukra átalakul a társadalom struktúrája, amit leginkább az mutat, hogy a társadalmi újratermelésben a hangsúly a mezőgazdaságról fokozatosan az iparra tevődik át (lásd Brandt—Lüdtke 1989: 33). A társadalom ennek megfelelő átrétegződését mutatja, hogy a foglalkoztatottak száma és aránya a mezőgazdaságban csökken, az iparban nő és az ún. tercier szektorban is eléri a század végére 25 százalékot. (lásd Hartfiel 1981: 84).

Az átrétegződés nyomán az egyesületekben is a társadalmilag egyre jelentősebb polgári elem válik dominánssá, noha — különösen az egyesületek keletkezésének kezdeti időszakában — más társadalmi csoportokkal, így a nemességgel és a munkássággal is integrálódhat egy szervezeten belül. Például a „Német hazafias egyesület a szabad sajtó támogatására” elnevezésű szervezetben a tagság 1832-ben legnagyobb hányadát iparosok és kiskereskedők (Handwerker és Händler) alkották, utánuk az egyetemi hallgatók, vagyonosabb kereskedők, tulajdonosok (Gutsbesitzer) és értelmiségiek (Akademiker) következtek. A vezetőségben viszont a kispolgárságot képviselő tagok alig voltak jelen (Brandt—Lüdtke 1989: 61). A 19. századi fejlődés során az erősödő társadalmi differenciálódás a társadalmi csoporthovatartozás szerint homogénebb egyesületeket is létrehoz (munkásegysületeket).

Az átrétegződési folyamat másik jellegzetessége, hogy az új társadalmi csoportok osztozni akarnak a hatalomban, érdekeiknek és értékeiknek megfelelően átalakítani a társadalmat, vagy legalábbis fokozni politikai szerepvállalásaikat. Ez a törekvés kezdetben polgári emancipációs mozgalomként jelentkezik. Emancipációs igényekkel, társadalomátalakító törekvésekkel később a munkásság, majd más társadalmi csoportok is fellépnek.

A polgárság társadalomátalakító törekvéseinek jellegzetes kordokumentuma a Páltemplomi Alkotmány. Ez azért is különösen jól kifejezi a polgári törekvéseket, mert olyan előzményekre építhetett, mint az egész francia alkotmányozás 1848-ig, az 1831-es belga alkotmány, valamint az angolszász alkotmányozás dokumentumai.

A Páltemplomi Alkotmánynak — amely sohasem lépett hatályba — a német nép alapjogairól szóló rendelkezései három kategóriába foglalhatók össze.

Az elsőbe azok a szabályok tartoznak, amelyek felszámolnák a korábbi rendi társadalmi berendezkedést. Az alkotmánytervezet így megszűntnek nyilvánítja a nemességet (137. §), korlátozná a papságot (153. §), eltörölné a feudális intézményeket, például a hűbéri viszonyokat (171. §), a hitbizományokat (170. §), az úriszékeket (174. §).

A második csoportba vonhatók azok a szabályok, melyek a polgári státuszt hivatottak garantálni, így megteremtve a jogi egyenlőséget, például a közhivatalok betöltésében és az egyenlő hadkötelezettségben (137.§) és garantálják ezt a státuszt tulajdonjogi (164. §) és büntetőjogi (138. §) oldalról is.

A harmadik csoportba a cselekvés szabadságát garantáló intézkedések sorolhatók. Ilyenek az ún. szabadságjogok, köztük a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési jog (143. 161. 162. §-ok) (lásd Kovács—Szabó 1976: 146–155).

Mint ismeretes, a polgárság emancipációs törekvései a 18. század végétől három — liberális, nacionalista és demokratikus — gondolkör szerint rendeződtek mozgalmakba, amelyek azonban nem váltak el élesen egymástól: az állampolgári „szabadság” és a nemzeti „egység” feltételezte egymást (Brandt—Lüdtker 1989: 56). Ezeknek a mozgalmaknak a kikristályosodási pontjai és hordozói egyesületek voltak (mozgalom és egyesület viszonyáról lásd Nullmeier—Raschke 1988: 37). Elsősorban a diákegyletek (Burschenschaften), a tornaegyletek, a dalárdák (Sängervereine), és a népkörök (Volksvereine) érdemesek említésre (Nullmeier—Raschke 1988: 61–90). J. Paschen szerint 1848 októberében Poroszországban mintegy 700 politikai egyesület működött, amelyek közül kb. 300 volt alkotmányos-liberális, 250 demokratikus, 50 konzervatív, 12 munkás és 6 katolikus karakterű (idézi: Brandt—Lüdtker 1989: 69).

Mint a fentiekből kiderül, az emancipációs törekvések tömegével hoznak létre olyan egyesületeket is, melyek politikai céljaikat nem direkt módon fogalmazzák meg, mint például az 1818-ban alapított, majd a következő évi betiltás után is tovább élő Általános Német Diákegylet (Allgemeine Deutsche Burschenschaft). Ezek az egyesületek többnyire különböző kulturális, tudományos, vagy sport célok mögött rejtik el politikai céljaikat, gyakran szétválaszthatatlanul beleszöve a megjelölt legális alaptevékenységbe. Tipikusan ilyenek voltak a tornaegyletek és a dalárdák (Nullmeier—Raschke 1988: 62–63, 83).

A politikai motivációjú egyesületeknek jó okuk volt valódi céljaik leplezésére, hiszen az egyesületek története a 19. század folyamán az állandó tiltások erőterében zajlott. 1798-ban Poroszországban kabinetrendelet mondja ki, hogy tilos minden olyan egyesülés, mely az alkotmány vagy az államigazgatás megváltoztatását célozza. 1816-ban ezt a tilalmat megerősítették és újabb országrészekre is kiterjesztették. 1819-ben a Karlsbadi Határozatok betiltják a diákegyleteket. 1832-ben Badenben minden önkéntesen alapított egyesületet betiltanak. 1854-től érvénybe lépett az ún. fiókegylet alapítási tilalom (Affiliationsverbot): tilos volt hasonló irányultságú egyesületeknek közös célokért szövetségre lépni. Ez csak 1899-ben szűnt meg, ettől kezdve belföldi egyesületek szabadon kapcsolatba léphettek egymással. Egyesülési szabadságról viszont — 1848 rövid időszakát leszámítva — csak 1908 óta beszélhetünk. Ekkor lépett hatályba a birodalmi egyesületi törvény (Reichsvereinsgesetz), melynek alapján egyesület csak

büntetőtörvényekbe ütköző tevékenység esetén osztlatható fel, és a felosztatás elrendelése is igazgatási eljárásban felülvizsgálható. Ugyancsak e törvény hatálybalépése óta alapíthattak egyesületet vagy lehettek tagjai nők és fiatalok is (Hueber 1984: 117, 118, 123, 130, 131).

Az emancipációs folyamat másik vonulata létrehozta azokat a munkásegységeket, amelyek nem érik be pusztán anyagi helyzetük jobbításának céljával. A szervezethez általuk is felismert előnyeinek jelszavát az Igazak Szövetségében fogalmazzák meg először, innen kerül át a Kommunisták Kiáltványba. „Világ proletárjai, egyesüljtek”, azaz alakítsatok érdekeitek védelmére szervezeteket, egyesületeket, mert csak így ragadhatjátok meg a hatalmat, érdekeitek legbiztosabb védelmezőjét.

A munkásegységek fejlődése nem német területen indult (Tenfelde 1981: 254; Engels: 1962: 562), a korabeli német államok nem nézték jó szemmel a szervezkedési próbálkozásokat. Más nyugat-európai országokban, például Angliában vagy Svájcban már volt egyesületalapítási lehetőség, ha másképp nem, hát úgy, hogy „ahol a törvények munkásegységek alapítását tiltották, dalegyleteket, tornaegyleteket és más efféléket létesítettek” (Engels 1962: 564). Egyszóval a munkásegységek ugyanazokat a taktikai elemeket alkalmazták a hatósági tiltásokkal szemben, mint amelyekkel a polgári tagságú egyesületek próbálták meg már korábban is az egyesületalapításra vonatkozó tiltásokat kijátszani. Az Igazak Szövetségében meghonosított demokratizmus (választott és mindenkor leváltható vezetőségekkel (Engels 1962: 569) sem valamely munkásegységi specifikum volt, mert ezek a szervezeti eljárások már a régebbi egyesületekben is tipikusak.

Az emancipációs folyamathoz kapcsolódó munkásegységek később pártjellegű öltönek, így jön létre 1863-ban az első német munkáspárt egyesületként, Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein néven (Nullmeier—Raschke 1988: 94). Ez egyben azt is jelzi, hogy mire a munkásmozgalom igazán kifejlődött, a pártok váltak az emancipatórikus, politikai cselekvés színtereivé (Richter 1985: 85). Ennek ellenére későbbi emancipációs törekvések (például nőmozgalmak) is egyesületekben indulnak (Nullmeier—Raschke 1988: 115), és ma még nem tudható, hogy a német Alkotmányvédő Hivatal nyilvántartásában szereplő bejegyzett egyesületek (e. V. = eingetragener Verein) valamelyike nem válik-e szintén ilyen törekvés kiindulópontjává.

A 19. században már megjelennek az egyre gyorsuló modernizáció, gazdasági növekedés, városfejlődés árnyoldalai is, a tömeges pauperizáció, prostitúció, az állandóuló társadalmi feszültségek. A viszonylag gyors változásokat nem követi olyan intézmények létrejötte, amelyek a termelésből kikerült, lesüllyedő társadalmi csoportok problémáit orvosolhatnák. Éppen ezért nem meglepő, hogy az elnyomorodás, a társadalmi változások nyomán támadt megoldatlan szociális gondok csillapítására — a tömeges munkanélküliségtől az alacsony béreken át egészen a szociális és oktatási ellátatlanságig — egyesületek jönnek létre. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalmi modernizációs folyamat nyomán fellépő szociális kihívásokra a válasz egyesületi formában jelentkezik, akár ellátatlan közfeladatok betöltéséről van szó (iskola vagy kórház

létesítése), akár segítségnyújtásról (betegsegélyezés vagy -ápolás). Ebben a korban az egyesületek egyik legjellemzőbb típusa a szegényeket támogató szervezetek.

A 19. század közepéig visszatérő nagy éhségek és járványok nyomán egyesületek keletkeztek, melyek célul tűzték ki az éhezőkrol és a szűkölködőkrol való gondoskodást, a gyermek- és anyavédelmet, az ápolást és a segélyezést (Tenfelde 1984: 67–68). Hardtwig adatai szerint a jótékony egyletek száma Poroszországban 1845-ben 1680 volt, közülük 52 még a 18. században alakult. 1820 után a növekedés felgyorsul: az évtized végéig 125 új jótékony egyletet alapítottak, a következő évtizedben 334-et, és az 1840–85 közötti fél évtized alatt 316-ot (lásd Hardtwig 1984: 18–19). Az egyesületek létrehozását néha egy-egy személy kezdeményezi, például az 1847-es nagy téli éhínség idején F.W. Raiffeisen alapított jótékony egyesületet, nyomában azután hasonló egyesületek is létesültek, amilyen a Segélyegylet a gazdák támogatására (Hilfsverein zur Unterstützung der Landwirte) 1849-ben (Hardtwig 1984: 85). Az 1850-es években gyorsan terjedtek a Schultze—Delitsch-féle társulások. Éves jelentéseik (Jahresberichte) alapján 1859-ben 80 egyesületük volt kb. 19 000 taggal, 1868-ban már 666 egyesület működött, 256 000 taggal (Hardtwig 1984: 60, 86). Az egyesületek történetéhez tartozik, hogy David Hausemann 1834-ben kísérletet tett arra, hogy kapitalista vállalatalapítás révén oldja meg az elnyomorodás problémáját, ebből a célból olyan „kasszákat” hozott létre, melyek a vagyonatlanoknak megkönnyítették a megtakarítást, és ezt prémiummal is jutalmazta (Hardtwig 1984: 21). Poroszországban 1839-ben 85, 1848-ban 220, 1859-ben már 462 ilyen kassza volt (Tenfelde 1984: 60).

Többen felismerik, hogy a szociális problémákon nemcsak közvetlen anyagi segélyezéssel és gondoskodással lehet segíteni. F. Harkort, aki amellett, hogy betegsegélyező pénztárak mellett 1844-ben oktatási célú egyesületet (Verein für die deutsche Volksschule und Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse) létesít, továbbá tudományos népszerűsítő műveket ad ki a kisipari munkások, kistulajdonosok és gazdálkodók számára, hogy szakmai ismereteik bővítésével elősegítse foglalkozási mobilitásukat és ezzel is növelje a szociális biztonságukat (Hardtwig 1984: 22).

Hardtwig szerint ezek a kezdeményezések egyebek között azt a szándékot is tükrözték, hogy ösztönözzék az alsóbb rétegek mentálisan alkalmazkodását az ipari társadalom követelményeihez, önállóbb életvitelre tanítsák őket, csökkentsék a szociális nyugtalanságot (Hardtwig 1984: 21).

Problémáik megoldására maguk az „alsóbb rétegek” is alapítanak egyesületeket. Így keletkeznek azok a munkásszervezetek, melyek a politikai emancipációt nem tűzik ki célul, hanem csak gazdasági érdekeik védelmében tömörülnek, noha e két cél a gyakorlatban nem mindig válik el élesen egymástól. Főleg az önsegélyező egyletek és a betegsegélyező pénztárak tartoznak ebbe a körbe.

A modernizációs problémák által életrekellett egyesületek túlnyomó része a szociálpolitika bismarcki monopolizálásával, majd az állam oktatási szerepvállalásával céltalanná vált és megszűnt (Tenfelde 1984: 88).

A nagy társadalomátalakító folyamatokon kívül bizonyos alkalmi társadalmi kihívásra vagy konkrét igényekre is válaszolhatnak az érintettek egyesületek

alapításával. Így jöttek létre például a titkos egyesületek Napóleon ellen, vagy így keletkezett 1863/64-ben sok helyi Schleswig—Holstein Verein is, amelyek az egész hercegség bekebelezésére irányuló dán politika ellenében fejtették ki tevékenységüket (Nullmeier—Raschke 1988: 86).

Az egyesület mint szervezet

Az előzőekben láttuk, hogy az egyesületek keletkezése nagy társadalmi változásokhoz, nagy társadalmi csoportok törekvéseihez, érdekeihez kapcsolódik elsősorban. Az egyesületek megjelenése másfelől azt mutatja, hogy a társadalmi változások új szervezettípusok megjelenését is magukkal hozták, melyek alapvetően különböztek a korábbi rendi korporatív szervezetektől.

A rendi korporatív szervezetek közül talán legtipikusabb a céh, a kézműves és kereskedő városi polgárság szervezete, de jellegzetesek a lovagi Bruderschaftok vagy a lövészegyletek is. A céhek elsősorban közvetlen termelői vagy kereskedelmi tevékenységeket végeztek, de ellátták tagjaik érdekvédelmét is, és olyan jótékony szolgáltatásokat is teljesítettek számukra, mint a betegápolás vagy a segélyezés (Szadeczky 1913: 172, 230–231).

A rendi korporatív szervezet magán viselte a feudális társadalom strukturális vonásait. A korporációba nem szabad akaratából lépett be az egyén, hanem születésénél és rendi helyzeténél fogva tartozott hozzá, szabadon el sem hagyhatta, más rendűek szervezetéhez nem csatlakozhatott. A korporáció kiterjedt az élet egészére, nem csak speciális részterületeire; a céhek előírták a folyamatos munkát napkeltétől napnyugtáig, szigorúan meghatározták a termékek minőségét. Direkt szervezeti célokról nemigen beszélhetünk már csak azért sem, mivel a szervezet nem a tagok által tételezett célokat követett, hanem tradíciók által meghatározott feladatokat teljesített. Végül a korporáció a tagok számára státuszmeghatározó jogkövetkezményeket is jelentett. Így a céhszabályok rögzítették a mesterek, a legények és az inasok különböző jogállását, előírták egymáshoz való viszonyukat, céhen kívüli viselkedésüket (Nipperdey 1972: 1; Horsch 1983: 9; Szadeczky 1913: 33, 40).

A 19. század folyamán Európa-szerte fokozatosan eltűnnek a rendi korporatív szervezetek, és helyükbe más típusú szervezetek lépnek, amelyek a termelés szervezetei, a gyárak és üzemek, vagy a társadalmi élet, a társadalmi törekvések szervezetei: az egyesületek, pártok, érdekképviselések.

A rendi korlátoktól mentes racionális tevékenység iránti igény a termelésben létrehozta a gyárat, a társadalmi cselekvés területén először az egyesületet. Ezek a Németországban a 18. század második felében megjelent, de csak a következő században elterjedt egyesületek olyan modellt alakítottak ki, mely megkülönbözteti őket egyfelől a rendi társadalom szervezeteitől, másfelől a polgári társadalom más szervezeti típusaitól. Elterjedésükben több tényező hatása is felismerhető. Először is mivel létrehozásukban a rendi hovatartozás nem játszott szerepet, széles rétegek számára nyitva állt

az alapítás lehetősége. Másodszor tág teret biztosított az egyéni akarat célracionális megszervezésének, főleg azért, hogy felépítése lehetővé tette a döntéshozatal optimalizálását. A tagok egyenlő jogokkal vehetnek részt a döntések kialakításában, és a többség akarata lesz a döntő. A végrehajtást választott, a legfőbb döntéshozatali fórumnak (közgyűlés) felelős testületre bízzák. Több ponton érezhető tehát, hogy az egyesület szervezeti felépítése a polgári alkotmányosság gondolatának mikroszintű szervezeti leképeződése (választások, a többség uralma, döntéskialakítás és végrehajtás elkülönülése, azaz a „hatalmi ágak” elválasztásának elve), ami a legjobban bizonyítja a szervezet polgári jellegét (az alapszabályokról lásd Dann 1976: 206; Frevert—Medick 1989: 66–70).

Mindez jelentős eltérés a rendi társadalom szervezeteihez képest, ahol ismeretlen a tagok jogi egyenlősége és a többségi elv, és azt, hogy adott kérdésben kinek van igaza, végső soron a rendi státusz dönti el. A választás ismert ugyan, például a céhmesterek tekintetében, de a választók köre szűk, és a megválasztottat külső hatalomnak is meg kell erősítenie. Végül az egyesületek elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy ez a viszonylag gyors változásokra képes, közvetlen demokratikus szervezeti struktúra rugalmas célmeghatározást tesz lehetővé és ezzel nagyfokú adaptivitást a változó külső körülményekhez, ami sok egyesület számára megkönnyítette a túlélést a tiltások időszakában is.

Tekintsük át ezek után a közvetlen demokratikus módon felépülő egyesület szociológiai karakterének főbb kérdéseit, felvázolva egyben ideáltipikus alapmodelljét is. Az egyesület szervezeti karakterét részben a tagság, a célok és a szervezeti felépítés tekintetében R. Mayntz (1963) alapján, részben ezeknek a struktúraelemeknek a dinamikáját keletkezésük, felépülésük, megszűnésük tekintetében fogjuk vizsgálni (lásd 1. ábra), kitérve egyben a más szervezettípusoktól megkülönböztető, fontosabb elhatárolódási pontokra.

1. ábra

Struktúra		Dinamika	
tagság	keletkezés	felépülés	megszűnés
célok	önkéntesség	motivációk	kilépés
szervezet	megegyezés	strukturáltság	teljesedés
	primér csoport	tisztségviselők	átalakulás

Weber a *Gazdaság és társadalomban* (1987: 76.) az egyesületről adott definícióját azzal kezdi, hogy az „egyesület megegyezéssel kialakított szervezet...”, ami azt jelenti, hogy létrejöttének első momentuma a tagok konszenzusa, szerződése, vagyis külső hatalmi kényszertől mentes megegyezése minimum a tagfelvételtől, a követendő célokról és arról a struktúráról, amelyben a célokért tevékenykedni akarnak. A megegyezés elsődlegesen az alapításnál teljesül, a később csatlakozók a szervezettel már mint adottsággal találkoznak. Az egyesület tagjai azonban nemcsak a polgári jog tekintetében egyenlőek

és egyenjogúak, hanem szervezeti szempontból is, ezért a később belépőknek is — Weberrel szólva — a szervezet legitim rendjének megfelelően, van esélyük annak megváltoztatására. Olyan szervezetek esetében, ahol a tagok különböző kategóriákba tartoznak — például egy munkaszervezetben —, ez nem érvényesül, mert a tagok formálisan sem egyenjogúak és egyenlők, ezért a szervezet rendjének kialakítására sem az alapításkor, sem később nem lehet egyenlő befolyásuk.

A szakirodalomban vitatott az önkéntesség kérdése. A szerzők egy része (Horch, Richter, Mayntz) az egyesületek és más szervezetek megkülönböztetésére nézve elhatároló jelentőségűnek tartja az önkéntességet, vagyis azt a kérdést, hogy a tagok be- vagy kilépése mennyiben saját szabad elhatározásuk eredménye. Innen erednek azok a gyűjtőfogalomként használt elnevezések, mint a „freiwillige Organisation”, illetve „voluntary association”. Rendi korporatív szervezetek viszonylatában az önkéntesség kétségtelenül elhatároló jelentőségű, hiszen, mint már láttuk, az önkéntesség kérdése ott fel sem merül. Az egyesületek önkéntes be- és kilépés alapján történő elhatárolása a polgári társadalom más szervezettípusaitól viszont már problematikusabb. Egyrészt azért, mert például egy adott munkaszervezetbe belépőre sem hat közvetlen kényszer, csak közvetett, gazdasági. Másrészt pedig azért, mert az egyesületek korlátokat szabhatnak a szabad belépésnek nem, kor, felekezet, képzettség vagy más változók szerint. Ezenkívül monopolhelyzetű egyesületeknél sem értelmezhető az önkéntes belépés fogalma (Tenfelde 1984: 99). Winkler szerint (1985: 109) egy szervezet éppoly kevésbé önkéntes, mint ahogy szépnek vagy okosnak sem lehet nevezni, ezért a „freiwillige” helyett az „assoziative Organisation” megjelölést ajánlja (Winkler 1985a: 107). Véleményünk szerint a belépés vonatkozásában az önkéntesség azt jelenti, hogy egyesületi tagoknál a belépés motívuma nem lehet a közvetlen gazdasági és politikai kényszer, mivel az egyesület nem foglalkozik anyagi javak közvetlen előállításával és nem nyújt a tagoknak napi megélhetésüket biztosító díjazást, hatalmi kényszer fennforgása esetében pedig nem lehetne szó megegyezésről.

Tegyük fel, hogy valaki azért lép be egy egyesületbe, mert a céljaival egyetért, azokat követendőnek találja. De bármilyen, akár mégoly magasztos célokat tűzzön is ki az egyesület, korántsem biztos, hogy a tagok belépési motívumai, azaz egyénileg követett céljai teljesen egybeesnek a szervezeti célokkal. A közös szervezeti célokért való együttműködés motívumán kívül az egyesület tagját materiális indítékok is vezérelhetik belépéskor. Ezek közé azok a pénzben is kifejezhető javak és szolgáltatások tartoznak, amelyekkel mint szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokkal az egyesület rendelkezik ugyan, bár nem olyan mértékben, hogy a tagok megélhetését biztosíthatná. Végül a belépés lehetséges motívumainak harmadik csoportjába a szociális indítékok tartoznak. Ezek pénzben nem kifejezhető tényezők, mint például státusz, presztízs, baráti kapcsolatok, ámbár lehetnek — ugyancsak kiegészítő jelleggel — anyagi vonzataik is. Meg kell jegyezni, hogy James Q. Wilson politikai szervezetekről szóló elméletében (1973) ezeket a motívumokat a tagság ösztönzőiként fejt ki (idézi Lehner 1981: 85, 87), véleményünk szerint azonban a két utóbb említett, az egyesület fejlődésének általunk

modellként tételezett közvetlen demokratikus szakaszában csupán a szervezeti célokban való együttműködés látens kísérelése.

Az egyesület tagsága többnyire homogén valamilyen változó szerint, mint a nem, a település, foglalkozás, felekezeti hovatartozás, vagyoni vagy társadalmi helyzet, illetve több változó kombinációja szerint is. A tagok azonban alapvetően a szervezet életében való részvétel, az aktivitás (Weber 1987: 291), illetve bizonyos képességek szerint (Mayntz 1963: 118) differenciálódnak, nem pedig mondjuk szakképzettség szerint, mint egy munkaszervezet esetében. Az aktivitás és bizonyos képességek (szónoki, vezetői) szerint történik alapvetően a vezetői és tisztségviselői szerepek elkülönülése az ún. aktív tagságtól, másfelől az aktív tagság maga is elkülönülhet a passzív, de regisztrált tagoktól, akik nem gyakorolnak különösebb befolyást a szervezet életére. Ez főleg az egyesület primér csoport karakterének megfelelő egalitárius berendezkedés következménye (Lehner 1981: 91), de alighanem az is közrejátszik benne, hogy az egyesületbeli tagság nem feltétlenül jelent mindennapi kapcsolatot más tagokkal.

Ha a tagok kilépnek, az egyesület megszűnik. Olyan esetekben, amikor a tagság az egyesület egyedüli erőforrása, Hirschmann szerint az ellenállás mellett a kivonulás lehet a leghatékonyabb eszköz a tagság kezében a vezetés befolyásolására. Hirschman azonban megállapítja, hogy ez csak olyan szituációban lehet hatékony eszköz, amelyben több szervezet versenyez a tagokért, egyébként a szervezet elhagyása, ha nem ölt nagy méreteket a szervezet, illetve a vezetés stabilizálódását is eredményezheti (Lehner 1981: 97; Hirschman 1984).

Az egyének azért hoznak létre egyesületet, mert valamilyen célt akarnak elérni. Az egyesületi célok elhatároló jellegzetessége más szervezetektől, hogy a célokat a tagok maguk határozzák meg, illetve alakítják és ezek nem irányulnak materiális javak közvetlen előállítására.

A szakirodalomban a célok elsősorban az egyesületek tipizálási kísérleteiben tesznek szert jelentőségre. Nipperdey szerint az egyesületeket keletkezésük idején négy olyan, egymással gyakran összefonódott motívum- és célegyüttes jellemezte, amelyek a régi rendi korporatív világban nem teljesedhettek ki.

1. Társasélet és szórakozás, ami olyan egyletekben is helyet kapott, mint a tudományos, zenei és múzeum egyesületek, olvasóköri; sőt a Berufsvereine típusú egyesületekben is.

2. Új szellem, új gondolkodásmód életre hívása, megerősítése, továbbfejlesztése — legyen az nemzeti vagy kozmopolita, felvilágosult vagy idealista, liberális vagy szociális.

3. Bizonyos osztálytársadalmi célok, közfeladatok, a társadalmi állapotok javítása vagy megváltoztatása. Határesetként Nipperdey ide sorolja az érdekképviseletek céljait is.

4. A fentiekbe nem sorolható, tisztán művészeti vagy tudományos célok (Nipperdey 1972: 5–7).

Ha az egyesületek között a célok tekintetében a mannheimi értelemben vett strukturális összefüggések alapján próbáljuk megragadni a különbségeket, véleményünk szerint mindenképp figyelembe kell venni a célok alábbi jellegzetességeit.

Megkülönböztethetünk direkt célokat (Ziel), amelyeket a szervezet tagjai el akarnak érni, és közvetett célokat (Zweck), amelyek a direkt célok megvalósításának folyamatában keletkeznek (Mayntz 1963: 58). A direkt célok az alapszabályokban általában deklaráltak megjelennek, lehetnek azonban az egyesületnek olyan céljai is, amelyek megvalósítására törekszik ugyan, mégsem deklarál. Az egyesületek többféle célt is követhetnek, fontosságuk szerint ezek elsődlegesek vagy másodlagosak lehetnek. Végül a céloknak a jogi normákhoz való viszonyuk vonatkozásában megkülönböztethetünk legális és illegális célokat: az utóbbiak általában nem deklaráltak, ez a kérdés azonban az adott egyesületi jogi helyzettel is összefügg.

Az egyesület szolgálhatja közvetlenül a tagok érdekeit vagy egyéb, a tagságon kívüli társadalmi érdekeket, és mindkét esetben irányulhat materiális (pénzben kifejezhető) vagy immateriális (pénzben — legalábbis közvetlenül — nem kifejezhető) állapotváltoztatásra. Ez a szétválasztás persze megintcsak ideáltipikus, hiszen ezek a törekvések a gyakorlatban összekapcsolódhatnak. A célok irányultságának illetően megközelítése esetén négy tiszta típushoz jutunk, amelyek az egyesületek célok szerinti csoportosításakor alaptípusoknak tekinthetők. A 2. ábra mátrixként ábrázolja a célok irányultságát.

2. ábra

	materiális állapotváltozás	immateriális
tagok érdeke	(1)	(2)
társadalmi érdek	(3)	(4)

(1) Materiális állapot elérését célozzák meg a tagok, ha valamilyen kiegészítő anyagi erőforrást szeretnének maguknak teremteni. Ide tartoznak a különböző önszervező egyesületek, amelyek tagsági díjakat, esetleg külső támogatók által juttatott forrásokat koncentrálnak, hogy aztán a megállapított rend szerint a rászoruló tagoknak ezeket újra elosszák. Itt tehát arról van szó, hogy a szabad versenyből, a piaci viszonyokból eredő, előre nem, vagy csak kismértékben kalkulálható következmények ellen az egyének egy redistributív tevékenységgel próbálnak meg védekezni.

(2) Immateriális állapot bekövetkezését célozzák meg a tagok, ha az egyesületet azért hozzák létre, hogy olyan tevékenységet folytassanak, amely számukra nem jelent közvetlen anyagi hasznot. Mindenekelőtt a hitbuzgalmi egyesületek tartoznak ebbe a kategóriába, esetükben az anyagi haszonszerzés közvetve is nehezen képzelhető el, de lényegében ide sorolhatók a szabadidős és sporttevékenységet biztosító egyletek is.

(3) Lehet, hogy a tagok azért alakítottak egyesületet, mert másokon akarnak segíteni, a rajtuk kívülállók, szervezeten kívül nem tartozók anyagi hasznára kívánnak tevékenykedni. Ezen az alapon keletkeznek a különböző jótékony egyletek, amelyek a tagok (esetleg más kívülállók) forrásait azért koncentrálnak, hogy a nem tagok számára osszák el újra. Ebben az esetben is a piac redistribúciós kompenzációjáról van szó.

Ebbe a csoportba tartoznak a közfeladatokat magukra vállaló egyesületek is, klasszikus példájuk a tűzoltó egyesületek.

(4) Elképzelhető, hogy a tagok valamilyen immateriális társadalmi állapot elérését célozzák meg. Tipikusan ilyenek a társadalmi intézmények megváltoztatását, például egy jog alkotmányba kerülését célul tűző egyesületek, de ide tartoznak a tudományt, művészetet, kultúrát terjeszteni szándékozó egyetemek is.

Az egyesületi célok megszűnnek, ha a tagok megítélése szerint megvalósították azokat. Ebben az esetben vagy új célokat tűznek ki, vagy az egyesület végleg megszűnteti tevékenységét. A célokra külső ok is hathat kényszerítőleg. Ekkor a tagok — az okoktól függően — megváltoztathatják vagy felfüggeszthetik a célok követését, illetve nem deklarált módon törekedhetnek a megvalósításukra.

A célok rendszerint jellemzőek az egyesületekre, de önmagukban mégsem tesznek egy szervezetet egyesületté. Egyesületről akkor beszélünk, ha a tagok a célokat meghatározott módon felépülő szervezetbe tömörülve akarják elérni. A Weber által közvetlen demokratikusnak nevezett szervezeti struktúra az, ami az egyesület szervezeti felépítését a legtöbb szervezettípustól elhatárolja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a tagok kijelölik a célokat, a szervezeti felépítést pedig a tagság és a követendő célok együttesen eredményezik.

Az egyesület akkor lép ki a primér csoport keretei közül és válik szervezetté, ha tagjait regisztrálja és ezzel egyben más csoportok tagjaitól hangsúlyozottan elválasztja, valamint, ha a célok eléréséhez szükséges tevékenységét rendszeresíti, írásban rögzíti (alapszabály) és ezáltal stabilizálja. Ha ezeknek a minimális feltételeknek eleget tesz, a csoport szociológiai értelemben akkor is szervezetté válik, ha nem kap normatív, jogi megerősítést. Normatív megerősítés nélküli egyesületi szervezet lehet például egy titkos társaság.

Az egyesület bár szervezet, primér csoportra jellemző nagyságát és karakterét tartósan is megtarthatja. Ez azt jelenti, hogy az egyesületi tagok egymással direkt interakcióban vannak, kapcsolatuk formalizáltsága minimális (tagdíjfizetés, nyilvántartás, értesítések), a magasabb státuszú tagok (tisztviselők) száma kevés, jellemzőek a szoros, baráti kapcsolatok, a szervezeti működés alapja a tagok közti szolidaritás (Lehner 1981: 91–92). Ezek a jellemzők a szervezeti viszonyokra is rányomják bélyegüket. Általánosságban az állapítható meg, hogy az egyesület szervezete amorf jellegű: a döntéseknek nehezebben lehet érvényt szerezni, mint például egy munkaszervezet esetében, a szankciók és a szerepek is kevésbé differenciáltak mint más szervezeteknél, ritkán folyamodnak írásos feljegyzésekhez, és a tagok magatartásának befolyásolására nem állnak rendelkezésre direkt kényszerítő eszközök. A célok terén felmerülő konfliktusok gyakran vezetnek a szervezet széteséséhez (Lehner 1981: 91–92; Horch 1983: 61; Weber 1987: 292).

A primér csoportokra jellemzően az egyesület ideáltipikusan közvetlen demokratikus módon épül föl. Ezt az összefüggést alátámasztja Webernek az a megállapítása, hogy a közvetlen demokrácia elsősorban „kis szervezetekben” érhető el (Weber 1987: 291; — kiemelés az eredetiben).

Az egyesület közvetlen demokratikus szervezeti struktúrájának egyik legfőbb jellegzetessége az alulról építkezés. A legfőbb döntéshozó maga a tagság, illetve a tagok összessége. Döntéseket hozhatnak a tisztségviselők is, ezek azonban nem lehetnek ellentétesek a tagság akaratával és direkt kényszert sem valósíthatnak meg a tagokkal szemben.

Az alulról építkezés eszköze a választás. A választásban minden tag egyenlő jogokkal vehet részt, szavazataik egyenlőek, tisztségekre egyformán választhatók. Tisztségviselő, vezető csak választással és többségi jóváhagyással kerülhet pozíciójába.

Weber a tisztségviselők szervezeti státuszának következő jellegzetességeit emeli ki (1987: 292):

— általában rövid, két közgyűlés közötti időre választják őket, a rotáció elvének megfelelően gyakran cserélődnek, bármikor visszahívhatók és a közgyűlésnek beszámolóval tartoznak;

— egymásnak mellérendeltek, tisztségüket nem főfoglalkozásszerűen látják el, érte bérjellegű juttatásban nem részesülnek, vagyis hivatalukat a tiszteletbeliség intézményének megfelelően töltik;

— illetékességük a közgyűlés által szigorúan körülhatárolt.

Ezekben a szervezeti megoldásokban a polgári alkotmánygondolat elemei jelennek meg, olyannyira, hogy Webernek a tisztségviselőkről alkotott egyes megállapításai is visszavezethetők polgári alkotmányok tételeire. Az ember és polgár jogainak deklarációja 1789-ben kimondja az emberek egyenjogúságát (1. cikk), ami megalapozza az egyesület tagjainak is az egyenjogúságát. Ugyanezen deklaráció kimondja mindenki egyenlő jogát a képességeinek megfelelő hivatalviselésre (6. cikk), ami az egyesületekben is érvényesül. Az álltagság legfőbb döntéshozó szerepe eredeztethető a nemzetre visszavezetett szuverenitás gondolatából (3. cikk), a tisztségviselők beszámoltatása pedig a közalkalmazottak beszámoltatásának jogából (15. cikk). Az európai alkotmánygondolat fejlődésében különösen nagy jelentőségre tesz szert a választás a kálvinizmus gondolatkörében: itt minden egyházi tisztség betöltése választáshoz kötődik. A választás intézménye az alkotmányokba is átkerül, így az 1793-as Francia (jakobinus) Alkotmány 29. §-ába is. Ennek az alkotmánynak a 30. §-a kimondja a közhivatalok időlegességét, aminek az egyesület szintjén a tisztségek időlegessége felel meg (Kovács—Szabó 1976: 24, 117–120, 132).

Az egyesületnek a fenti módon leírható szervezete weberi értelemben autonóm, vagyis a szervezet rendjét nem kívülállók írják elő, hanem a szervezethez tartozó társak, mégpedig társi minőségükben (Weber 1987: 74). Így az egyesület szabadon dönt arról, milyen tisztségeket állít fel vagy milyen bizottságokat hív életre. Ez összhangban van a megegyezéssel kapcsolatban már kifejtettekkel is.

Az autonómiában benne foglaltatik, hogy az egyesület szabadon dönt a követendő céljairól, azokat szabadon módosítja vagy elveti, megszabja a célok elérésére legmegfelelőbbnek tartott eszközöket, eldönti kiket vesz fel tagjai közé. Az egyesület autonómiáját azonban korlátozhatja állami akarat, például a jog tilthatja bizonyos célok kitűzését, illetve bizonyos eszközök alkalmazását (erőszak), korlátozhatja meghatáro-

zott társadalmi csoportokba tartozó személyek (például cselekvőképtelenek) felvételét a szervezetbe. Véleményünk szerint egy egyesület mindaddig autonómnak tekintendő, amíg ezek a korlátozások a polgári alkotmányosság, illetve szabadságjogok érvényesülését nem érintik.

Az egyesület autokefális a weberi terminológiának megfelelően, vagyis „a vezetőt és a szervezet élén álló csoportot a szervezet saját rendjének megfelelően nevezik ki, és ebbe kívülálló nem szólnak bele” (Weber 1987: 74). Ez a szervezeti rend az egyesületeknél a választás.

Az egyesület megszűnik, ha a tagok kimondják a feloszlását, ha külső hatalom el tudja érni tevékenységének beszüntetését, vagy ha az egyesület más szervezetté, például párttá alakul. Tanulmányunk további részében az átalakulás lehetőségeivel és irányjaival kívánunk foglalkozni.

Az egyesület strukturális változásai és az egyesület típusú szervezetek

Említést tettünk már arról, hogy az egyesületek a polgári társadalom létrejöttének a termékei ugyan, de szervezeti előfutárai már rendi keretek között is megjelentek. Ilyennek tekinthetők Németországban a különböző titkos társaságok (például szabadkőműves páholyok), az olvasótársaságok, a szalonok. Jellemzőik között említhetők általában a kicsi és nem szigorúan elhatárolt tagsági kör, a célok egyes konkrét akciókra irányultsága (főleg titkos társaságoknál), a szervezettség csekély foka, a belső struktúrát rögzítő alapszabály hiánya. Ezeknél a csoportosulásoknál a későbbi, kiforrott egyesületek szervezeti jellemzői (választások, tagok egyenjogúsága, évenkénti közgyűlés) együttesen általában nem fordulnak elő (ez alól kivételt képez a Hamburgi Patrióta Társaság — Hamburger Gesellschaft zur Beförderung der Manufakturen, Künste und nützlichen Gewerbe) (lásd Dann 1976: 203–204, 211, 213).

A kiforrott egyesülettel történetileg új szervezettípus jelenik meg, amelynek fejlődése a laza csoportosulástól az egyre formalizáltabb, bürokratizálódó szervezet irányába haladhat, más szóval az egyszerű kislétszámú szervezetről egy nagylétszámú, vertikálisan és horizontálisan differenciálódó szervezetté válhat. Ez összhangban van a weberi felismeréssel, miszerint a modern szervezeti formák fejlődése minden területen teljesen egybeesik a bürokratikus igazgatás fejlődésével és állandó növekedésével. Nem szükségszerű, hogy az egyesület ezeken a változásokon keresztülmenjen, és az sem, hogy a változások valamennyi fázisát érintse, mivel egy *kisméretű* szervezet ezeket a változásokat nélkülözheti (lásd Weber 1987: 230, 231).

Az átalakulás belső folyamatában — egymással nem feltétlenül szinkronban, de részben összefüggésben — változások mennek végbe az egyesületben, tagságát, szervezeti struktúráját és céljait tekintve egyaránt.

A változások alapvetően a következő dimenziókban történhetnek:

— tagság:	létszámnövekedés és összetétel
— szervezet:	vertikális és horizontális differenciálódás
— célok:	mennyiség, irányultság, konkrétság

Az alábbiakban az egyesületi tagság létszámának számbeli növekedéséből kiindulva vesszük szemügyre a változások egy lehetséges folyamatát.

A taglétszám növekedése szoros összefüggést mutat a szervezet struktúrájának átalakulásával, amennyiben vertikális és horizontális változások kiindulópontja lehet.

Ha az egyesület laza csoportosulásként jön létre, a változások kiindulópontja tehát többnyire a létszámnövekedés: a csoportosulás olyan érdekeket igyekszik képviselni, amelyek révén sok embert vonz magához, olyan célokat akar megvalósítani, melyekért sok ember egyesül és vállal szerep(ek)et, anyagi kötelezettség(ek)et. A felduzzadt tagság irányítása, a céloknak megfelelő szervezése differenciáltabb belső szervezeti struktúra kialakítását teszi szükségessé. A laza struktúrára jellemző spontán szerepelkülönülést felváltja az alapszabályban formálisan is rögzített szerepelkülönülés: először a vezetői szerepek differenciálódnak, ami azután újabb szervek (pl. bizottság) létesítéséhez vezet. Kialakul az egyesületekre jellemző közvetlen demokratikus szervezeti struktúra. A fejlődés azonban nem feltétlenül áll meg ezen a szinten. „Minden egyesülethez, ha mégoly szerény is, tartozik egy apparátus, és mihelyt az egyesület propagandisztikusan lép fel, ez az apparátus valamilyen módon szakszerűsödik és hivatalossá válik” (Weber 1911: 56). Sőt, bürokratizálódik az egyesület, ha megjelenik benne a munkaszervezet; ez akkor következik be, amikor az egyesület a fizetetlen, tiszteletbeli tisztségviselői mellett az ügyek szakszerűbb vitelére fizetett, képezett adminisztratív ügyintézőket kezd el alkalmazni, akiknek az egyesület már munkahely, hatáskörrel, utasítással, ügyviteli szabályzattal és természetesen javadalmazással. A méretek (taglétszám, kapcsolódó szervezetek) valamint a szakképzettséget és folytonos vezetést igénylő feladatok bővülésével (Weber 1987: 294) megnőhet a hierarchikus szintek száma, erősödhet a professzionalizálódás, és bekövetkezhet az az állapot is, amit Weber 1911-ben már természetesként ír le: minden grémiumban, nevezze magát pártnak, egyesületnek vagy klubnak, a valóságban mindig kisebbségi uralom van, olykor egy személy diktatúrája; az egyes vagy a néhányak uralmát a vezetés által kitűzött feladatokhoz személyek kiválasztása biztosítja (lásd Weber 1911: 56). Bekövetkezhet az az állapot is, hogy a vezetést magához ragadó szűkebb csoport a saját külön céljait és érdekeit teszi meg szervezeti célnak és szavaztatja meg a közgyűléssel. Ez már az oligarchizálódás fázisa, amelyet először Michels írt le ugyancsak 1911-ben a német szociáldemokrata pártban szerzett tapasztalatai alapján (lásd Winkler 1985a: 114), méghozzá e fejlődés szükségszerű fázisaként. A nagymértékű bürokratizálódás, netán az oligarchizálódás azonban már általában túlmutat az egyesület keretein.

Az uralmi viszonyok átalakulását röviden abban foglalhatjuk össze, hogy a rendi korporatív és függőségen alapuló uralom és hierarchia az egyesületben megszűnik,

helyébe racionális, az egyenjogúak választásain alapuló közvetlen demokrácia lép, hogy aztán esetleg átadja a helyét a formalizáltabb, bürokratikus szakszerűséggel gyakorolt uralomnak, elfajulás esetén pedig akár oligarchiának.

Az egyesület szervezeti differenciálódása az olsoni és wilsoni elméletek alapján is megközelíthető. Wilson szerint a primér csoport karakterű szervezet csak korlátozott célokért képes tevékenykedni, és tagjainak teljesítőkészsége is szerény, ami a taglétszám növekedésével tovább csökken, mert a tagok közti direkt kapcsolatok és az ezzel járó szolidaritás helyébe fokozatosan a funkcionáriusok által közvetített és formalizált kapcsolatok kerülnek. Ezért a nagyobb teljesítményekre készítés érdekében a szervezetnek szelektív ösztönzők (selektive Anreize) alkalmazásáról kell gondoskodnia — e javakból Olson elmélete szerint — ki vannak zárva azok a tagok, akik kielégítő teljesítménnyel nem járulnak hozzá a szervezet fenntartási költségeihez. Wilson szerint a szelektív ösztönzők alkalmazása társadalmi differenciálódási folyamathoz vezet a szervezeten belül. Ennek következtében a kialakuló hierarchikus funkcionárius elit átveszi a legfontosabb vezetési és végrehajtási feladatokat, valamint a tagok magatartásának ellenőrzését, s ezzel adva van az oligarchia minden feltétele. De nem jár jobban az a szervezet sem, amelyik a szelektív ösztönzők mellett vagy helyett fizetett munkatársakat alkalmaz, mert ezek tudásuknál fogva vehetik át a hatalmat és gyakorolhatják saját javukra, esetleg összefonódva a funkcionáriusokkal (Léhner 1981: 80, 91–94; Olson 1982: 17, 43).

Ezekkel a vertikális szervezeti felépítésbeli változásokkal párhuzamosan horizontális szervezeti differenciálódás is végbemehet. Például egy politikai változásokat előidézni szándékozó egyesület, amely az esetleges betiltás elkerülése érdekében magát sportegyesületként jegyezteti; először talán csak könyvtárat hoz létre, hogy tagjai művelődését biztosítsa, politikai látókörüket bővítsé. A második lépésben már esetleg segélyező pénztárat alapít, hogy olyan embereket is megnyerjen magának, akik pusztán a politika vagy a sport miatt nem kapcsolódnának a szervezethez. Emellett az egyesület újságot is kiadhat, és megteheti, hogy rendszeres időközönként, akár országos méretű nyilvános rendezvények (sportversenyek, ünnepségek, kiállítások, konferenciák) szervezésével fordul a szélesebb nyilvánosság felé. Ezek a változások magukkal vonzzák, hogy a szervezeten belül megjelennek a megnövekedett feladatok koordinálására szolgáló osztályok, részlegek, bizottságok (v. ö. Tenfelde 1984: 91).

A horizontális differenciálódás újabb szakasza az, amikor az egyesület más egyesületeket hoz létre. Például ugyanazon a településen dalárdát szervez, és nem is csak azért, hogy népszerűbb legyen, hanem azért is, hogy a rendezvények bevételeiből a tulajdonképpeni céljaira fordítható összeget növelje. Átlépve a lokalitás határait, más település(ek)en hasonló egyesület(ek)et alapíthat, és ezek centrumaként növelheti befolyását. Keletkezhetnek egymástól függetlenül is azonos célokért küzdő egyesületek. Ezek szövetkezéseinek megakadályozását szolgálta 1899-ig németföldön a fiókegyesület alapítási tilalom. Az egymással többé-kevésbé szoros kapcsolatban álló egyesületek hálózata az országhatárokat átlépve nemzetközivé is válhat.

Az egymással kapcsolatban álló egyesületek céljaik elérésének megkönnyítésére, tevékenységük összehangolására külön csúcshatalmat (Dachverband) is létrehozhatnak (Tenfelde 1984: 94), amelynek közgyűlésébe a tag egyesületek meghatározott elv szerint küldötteteket delegálnak. Ezzel megjelenik a szervezetben a képviselő, és kérdésessé válik, hogy a továbbiakban az egyes tag egyesületek mennyiben marad(hat)nak önállóak és mennyiben válnak egy nagyobb, átfogó szervezet részeivé. Így jönnek létre a nagy, országos hálózattal bíró érdekképviselők (Verbände), amelyek Németországban 1870 után a politikai élet valódi szereplőivé válnak (Nipperdey 1961: 264).

Kevésbé mutatható ki ilyen szoros összefüggés a taglétszám növekedése és a célok változása között. A múlt századi német egyesületek kialakulásáig visszatekintve, Tenfelde megállapítja, hogy a történeti fejlődésük során az egyesületek egyre kevesebb célt tűznek maguk elé, továbbá, hogy az országos jelentőségű célok helyett lokálisabb célok megvalósítására törekednek (1984: 85, 100). Empirikus vizsgálatok során a célok más jellegzetességei is előtérbe kerülhetnek, például konkrétságuk (Horch 1983: 185).

Az egyesület nagysága, szervezete és részben céljai változásának mértékében egyre inkább elhatárolhatók lesznek az egyesületektől (és egymástól is) a pártok, az érdekképviselők, a szakszervezetek, amelyek persze — főleg ma már — nemcsak egyesületből alakulhatnak ki, hanem rögtön önálló formában is létrejöhetnek (Nipperdey 1958: 553; Weber 1989: 55). De akárhogy is keletkezzenek is, kimutathatók az egyesületekkel olyan közös vonásaik, amelyek miatt indokolt az egyesületekkel azonos szervezettípusba sorolni őket.

Pártokról, érdekképviselőkről és szakszervezetekről mint a legelterjedtebb egyesület típusú szervezetekről egyaránt elmondható tehát, hogy keletkezésük a polgári társadalmak kialakulásához kapcsolódik. Elméletileg mai típusaikban is megtalálhatók a polgári alkotmánygondolat már említett elemei, és a megfelelő strukturális vonások, amilyen a tagok egyenjogúsága, az autonóm célkijelölések vagy a választások intézménye. A különbségek az egyesületi struktúra megváltozása folytán előállt módosulásokban keresendők. Az egyesület típusú szervezetek méreteinek és strukturáltságának hipotetikus összefüggései az alábbi ábrában összegezhetők:

3. ábra

	amorf	formalizált
		struktúra
kis méretű szervezet	egyesületek	helyi szakszervezetek
nagy méretű szervezet	bizonyos pártok	érdekképviselők

A jelzett összefüggések ezúttal is ideáltipikus jellegűek. Részletesebb kifejtésük — az egyesület esetleges átnövése más szervezettípusba — már meghaladná e tanulmány kereteit.

Megkíséreltük felvázolni az egyesületek kialakulását, strukturáltságát és szervezeti változásai főbb irányait.

Az egyesületeket elsősorban azok a nagy társadalomalakító folyamatok hozták életre és formálták, amelyek az egész 19. század arculatát is meghatározták, köztük a társadalmi struktúrában és rétegződésben végbement változások, valamint a politikai emancipációs törekvések. Az egyesületek kialakulása egyszersmind válasz volt a rendi viszonyok bomlását követő dezintegrációra. A korábbi abszolutista állam felülről, centralizáltan teremtette meg a társadalmi integrációt, mely szétesett a társadalmi átalakulás folyamatában, és helyébe az önszerveződésen alapuló integráció lépett, amelynek fontos színterei voltak az egyesületek. Ezeknek az egyesületeknek a szervezeti struktúrája kimutathatóan tükrözi a polgári alkotmánygondolat lényeges tételeit. Az egyesületek új szervezettípusként, annak is történetileg első, legáltalánosabb alaptípusaként jelentek meg. A pártok és érdekképviselések az egyesületek módosult változatai — specifikumaik e módosulás kifejeződései —, struktúrájuk az egyesületi modellből levezethetők.

Az itt tárgyalt kérdések zöme korántsem lezárt. Célunk az volt, hogy megfogalmazzunk néhány lehetséges kiindulópontot a témában esedékes későbbi empirikus kutatások számára. Az egyesületekkel kapcsolatban ma is alig mondhatunk többet, mint amit Max Weber már 1911-ben a Német Szociológiai Társaság első kongresszusán elmondott: sok évig tartó és jelentős pénzeszközöket igénylő kutatási feladatok ezek.

Irodalom

- Alemann, U.—Fonteyn, R.—H.J. Lange 1987. *Organisierte Interessen und Politik in der BRD*. Hagen: Fernuniversität — Gesamthochschule (FeUG)
- Bocz János 1992. Egyesületi statisztika Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, okt., 840–852.
- Brandt, P.—A. Lüdtke 1989. *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Auf dem Weg zur herrschenden Klasse*. Hagen: FeUG
- Brüggemeier, F.J.—E. Domansky 1989. *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Die Vorkriegsgesellschaft*. Hagen: FeUG
- Conze, W. 1960. Der Verein als Lebensform des 19. Jahrhunderts. *Die Innere Mission*, 50, 226–234.
- Dann, Otto 1976. Die Anfänge politischer Vereinsbildung in Deutschland. In: W. Conze: *Soziale Bewegung und politische Verfassung*, 197–232.
- 1981. Die Lesegesellschaften und die Herausbildung einer modernen bürgerlichen Gesellschaft in Europa. In: Dann (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation*. München, 9–28.
- 1986. Die bürgerliche Vereinsbildung in Deutschland und ihre Erforschung. In: *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750–1850*. 43–53. Paris (Sonderdruck)
- (Hrsg.) 1984. *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*. Beiheft 9 der Historischen Zeitschrift, München
- Kovács István—Szabó Imre (szerk.) 1976. Az emberi jogok dokumentumokban.
- Engels, F. 1962. A Kommunista Szövetsége történetéhez. In: *Marx—Engels Művei*. 8. kötet. Budapest, 562–575.
- Frevert, U.—H. Medick 1989. *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Alte Ordnung und Veränderung*. Hagen: FeUG

- Hartfiel, G. 1981. *Soziale Schichtung in historischen Gesellschaftstypen*. Hagen: FeUG
- Hardtwig, W.: Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789–1843. In: Dann (Hrsg.) 1984, 11–50.
- Hirschman, A. O. 1984. Kivonulás, tiltakozás, hűség. *Szociológiai füzetek*, 34.
- Horch, H. D. 1983. Strukturbesonderheiten freiwilliger Vereinigungen. Frankfurt
- Hueber, A. 1984. Das Vereinsrecht im Deutschland des 19. Jahrhunderts. In: Dann (Hrsg.) 1984. 115–132.
- Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest
- Lehner, F. 1981. *Einführung in die Neuen Politischen Ökonomie*. Athenäum
- Mayntz, R. 1963. *Soziologie der Organisation*. Reinbek
- Nipperdey, Th. 1958. Die Organisation der bürgerlichen Parteien in Deutschland vor 1918. *Historische Zeitschrift*, 185. 550–602.
- Nipperdey, Th. 1961. Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg. *Politische Vierteljahresschrift* 2, 262–280.
- 1972. Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: Boockmann *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. Göttingen
- Nullmeier, F.—J. Raschke 1988. *Soziale Bewegungen. Grundlagen und historischer Überblick*. Hagen: FeUG
- Richter, R. 1985. *Soziokulturelle Dimensionen freiwilliger Vereinigungen*. München
- Olson, M. 1982. A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai füzetek*, 29.
- Schmitt, H. 1987. *Das Parteiensystem der BRD. I*. Hagen: FeUG
- Szadeczky Lajos 1913. *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*. Budapest
- Szentpéteri István 1985. A szervezet és a társadalom. Budapest
- Tenfelde, K. 1981. Lesegesellschaften und Arbeiterbildungsvereine: Ein Ausblick. In: Dann (Hrsg.) 253–274.
- 1984. Die Entfaltung des Vereinswesens während der industriellen Revolution in Deutschland (1850–1873). In: Dann (Hrsg.) 1984, 55–114.
- Tocqueville, A. 1983. *A demokrácia Amerikában*. Budapest
- Weber, Max 1911. Geschäftsbericht. In: *Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologienjages vom 19–22. Oktober in Frankfurt/M. Tübingen*, 39–62.
- 1987. *Gazdaság és társadalom I*. Budapest
- 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest
- Wilson, James Q. 1973. *Political Organisation*. New York
- Winkler, J. 1983. Methodische Probleme bei der empirischen Analyse von Sportverbänden. In: Peter Becker (Hrsg.) *Quantitative oder qualitative Sozialforschung in der Sportsoziologie*. DVS. Protokolle Nr. 8, Clausthal — Zellerfeld 53–71.
- Winkler, J. 1985a. *Aspekte einer Soziologie des Ehrenamtes*. Doktorarbeit an der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln (Handschrift, 107–138.)
- Winkler, J. 1985b. *Verbände im Sport*. Schorndorf

